

Taalverwerving en taalbeschouwing Grieks en Latijn

Vakdidactische kennis

Taalverwerving en taalbeschouwing Grieks en Latijn

Suzanne Adema

Met medewerking van:

Petra Buffing

Rianne Clerc-de Groot

Michel Buijs

Marijne de Ferrante-Molenaar

Mareike van der Keur-Minderhoud

Suzanne Luger

Robbert Roosenboom

Amsterdam University Press

Ontwerp omslag: Kok Korpershoek, Amsterdam
Vormgeving binnenwerk: V3-Services, Baarn

ISBN 978 94 6298 686 2
E-ISBN 978 90 4853 823 2 (pdf)
DOI 10.5117/9789462986862
NUR 842

© Suzanne Adema / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2017

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

Inleiding: Over deze handreiking	7
1. Taalverwerving en taalbeschouwing in het curriculum GTC en LTC	13
1.1 Grammatica, taalverwerving en taalbeschouwing bij andere schooltalen	14
1.2 Grammatica bij GTC en LTC: leesvaardigheid en taalbeschouwing	15
2. Grammaticale kennis en lees- en vertaalvaardigheid	19
2.1 Procesonderzoek naar (grammaticale kennis bij) lezen	19
2.2 Typen kennis tijdens het leesproces	20
2.3 Talige kennis: procedureel, declaratief en analytisch	22
2.4 Onderzoek van het leesproces in Grieks en Latijn	24
2.5 Grammatica vanuit het begripsproces	28
3. Grammatica en taalbeschouwing	31
3.1 Taalbewustzijn	31
3.2 Taalbewustzijn van docenten	32
3.3 Taalbeschouwing bij GTC en LTC in onderbouw en bovenbouw	33
4. Grammaticadidactiek	37
4.1 Algemene didactische uitgangspunten	37
4.2 Lespraktijk in onderbouw en bovenbouw	38
4.3 Onderzoek naar grammaticadidactiek van het Grieks en het Latijn	39

4.4	Onderwijskundig onderzoek en procedurele, declaratieve en analytische kennis	40
4.5	Inductief en deductief	41
4.6	<i>Focus on form</i> en <i>planned focus on form</i>	43
4.7	De rol van de doeltaal	44
5.	Grammatica bij GTC en LTC: samenvatting en suggesties voor verder onderzoek	47
6.	Vakdidactische checklist taalverwerving en taalbeschouwing GTC en LTC	49
7.	Vakdidactische checklist Latijnse coniunctivus, bovenbouw	69
	Bibliografie	107

Inleiding: Over deze handreiking

Docenten Grieks en Latijn in het voortgezet onderwijs hebben specifieke kennis van de Griekse en Latijnse taalsystemen. Ze weten bijvoorbeeld dat Grieks en Latijn naamvallen hebben en dat de meeste leerlingen niet gewend zijn aan dit verschijnsel. In hun lessen over die naamvallen spelen de docenten daarop in. Het gaat hierbij om vakdidactische kennis en dat is iets anders dan wat te vinden is in grammatica's en handboeken van deze talen.¹

Dit is een handreiking voor alle docenten GTC en LTC die systematisch na willen denken over hun vakdidactische kennis op het gebied van taalverwerving en de rol van grammatica daarbinnen. We gebruiken de term grammatica omdat die gangbaar is in de lessen Grieks en Latijn. De term grammatica omvat fonologische, morfologische, syntactische, semantische en pragmatische kennis van talige elementen. In het taalverwervingsonderwijs gaan grammatica-lessen samen met bijvoorbeeld verwerving van de woordenschat. Taalverwerving bij GTC en LTC is gericht op lees- en vertaalvaardigheid en op het vergroten van het taalbewustzijn.

Binnen deze vakdidactische kennis onderscheiden we de volgende deelgebieden:

- kennis van de rol van grammatica in het curriculum GTC of LTC
- kennis van de rol van grammatica in taalverwervingsonderwijs gericht op leesvaardigheid

¹ In Engelstalige literatuur heet dit *pedagogical content knowledge*. Van Driel (2008) presenteert een handzame introductie van dit onderwerp.

- kennis van de rol van grammatica in taalbeschouwingsonderwijs gericht op taalbewustzijn
- didactische overwegingen bij grammatica-onderwijs

De eerste vier hoofdstukken geven een inleiding op ieder van deze onderdelen. Deze hoofdstukken beschrijven vakdidactische kennis van grammatica-onderwijs van docenten GTC en LTC. Dit boek is daarmee geen onderzoek naar of leidraad voor de ‘beste’ of ‘meest effectieve’ didactiek binnen taalverwervingsonderwijs in Grieks of Latijn. Het brengt wel een aantal mogelijke onderzoeksvragen over taalverwerving en taalbeschouwing bij GTC en LTC aan het licht. We presenteren die na de vier inleidende hoofdstukken.

De eerste hoofdstukken betreffen grammatica bij GTC en LTC in het algemeen. Grammatica-lessen gaan echter over specifieke grammaticale onderwerpen, zoals de *dativus* of het *praesens historicum*. Vakdidactische kennis van specifieke grammaticale onderwerpen valt in grofweg dezelfde vier onderdelen uiteen als algemene vakdidactische kennis van grammatica:

- de relevantie van een specifiek grammaticaal onderwerp binnen het curriculum GTC of LTC
- benodigde kennis van een specifiek grammaticaal onderwerp binnen taalverwervingsonderwijs gericht op leesvaardigheid
- benodigde kennis van een specifiek grammaticaal onderwerp binnen taalbeschouwingsonderwijs gericht op taalbewustzijn
- didactische overwegingen bij een specifiek grammaticaal onderwerp

Deze vier onderdelen presenteren we in hoofdstuk 5 als vier onderdelen van een vakdidactische checklist. Docenten kunnen aan de hand van deze checklist zelf hun vakdidactische kennis van een specifiek grammaticaal onderwerp formuleren en vervolgens onderwijs ontwerpen waarin taalverwerving en taalbeschouwing samen aan bod komen.²

In de checklist hebben we de vier onderdelen nader gespecificeerd in achttien items in totaal. De items hebben betrekking op aspecten als de vormen en regels van een talig element en de rol van het element in het taalsysteem, maar ook op de relevantie van het talige element in het licht van het curriculum. We lichten ieder item toe en doen suggesties voor bronnen die docenten kunnen raadplegen om het item vorm te geven. De checklist is bruikbaar voor kleine en grote onderwerpen. In hoofdstuk 7 illustreren we de checklist voor een tamelijk groot onderwerp: de Latijnse coniunctivus.

² Voor een inleiding in het ontwerpen van (talig) onderwijs, zie het *Handboek ontwerpen talen* (Bimmel et al. 2008).

Dit boek biedt, in zeven hoofdstukken, wetenschappelijke achtergronden en een praktische checklist waarmee taaldocenten hun grammatica-lessen goed geïnformeerd kunnen ontwerpen. Het boek is het resultaat van een samenwerking tussen wetenschappers en docenten uit het voortgezet onderwijs. In het schooljaar 2015-2016 hebben wij ons gebogen over het thema taalverwerving en taalbeschouwing in een professionele leergemeenschap (PLG). Onze professionele leergemeenschap was erop gericht om de vakinhoudelijke en vakdidactische kennis omtrent taalverwerving en taalbeschouwing met elkaar te delen en beschikbaar te maken voor docenten GTC en LTC en studenten van de lerarenopleidingen.

De professionele leergemeenschap was samengesteld uit wetenschappers (taalkundigen), vakdidactici en docenten met enige tot ruime ervaring zowel in het onderwijs als in het ontwerpen van eigen lesmateriaal. Deze samenstelling leidde tot een vruchtbare uitwisseling van vakinhoudelijke kennis, vakdidactische kennis en kennis en ervaring uit de lespraktijk. In de bijeenkomsten richtten we ons op het formuleren van onze kennis van grammatica-lessen. We deden dat aan de hand van literatuuronderzoek, reflectie op onze eigen praktijk en praktijktoetsing. Deze kennis hebben we uiteindelijk de vorm gegeven van de vakdidactische checklist.

De checklist is in conceptversie voorgelegd aan Leraren in Opleiding (LiO), tijdens de jaarlijkse dag voor LiO's en jonge classici (Groningen, 21 maart 2016). De workshop werd gegeven door Suzanne Adema en was bedoeld om LiO's te laten delen in de kennis van de PLG. Ook waren we geïnteresseerd in hun reactie op de checklist als hulpmiddel om systematisch lessen voor te bereiden.

Daarna hebben we de checklist getest door hem toe te passen in een ontwerpproces. We hebben lesmateriaal ontworpen over de coniunctivus (Latijn) waarbij we als eerste stap de checklist helemaal hebben ingevuld. Het ontwerpproces hebben we zo ook gebruikt om de lijst te illustreren. We hebben gemerkt dat het gezamenlijk ontwerpen van materiaal werd vergemakkelijkt met de systematisch ingevulde lijst. Na een eerste globale opzet door een à twee mensen, hebben alle deelnemers een deel van de lessen-serie ontworpen. Wij hebben hier een aantal inspirerende bijeenkomsten en lesideeën aan overgehouden die we in het lesmateriaal over de coniunctivus verwerkt hebben. De ingevulde checklist voor de Latijnse coniunctivus vormt hoofdstuk 7. Het lesmateriaal is digitaal beschikbaar op Quamlibet.nl.

Uit dit boek blijkt dat talige kennis van docenten GTC en LTC meer moet omvatten dan alleen informatie over de Latijnse en Griekse vormleer en syntaxis. Het is belangrijk dat toekomstige docenten de benodigde kennis en *teacher language awareness* (Andrews 2008) aangereikt krijgen in hun studie om wetenschappelijke taalkundige ideeën te kunnen (blijven) vertalen naar hun lespraktijk (Pinkster 1983:xii).

Voor studenten GLTC en studenten van de lerarenopleiding kan dit boek dienen als kennismaking met de rol van taalverwerving binnen het curriculum GTC en LTC en als

leidraad bij het voorbereiden of ontwerpen van de eerste eigen lessen taalverwerving. De suggesties voor verder onderzoek kunnen zij gebruiken bij de onderzoeksopdrachten die zij binnen hun opleiding uitvoeren.

Voor ervaren docenten biedt de handreiking een mogelijkheid tot reflectie op hun vakdidactische kennis en hun bestaande lespraktijk. Het biedt een onderbouwing voor hun didactische praktijkkennis en hun intuïties. Zij kunnen hun vakvisie scherpener aan de hand van de inleidende hoofdstukken en de checklist gebruiken om hun dagelijkse praktijk eens tegen het licht te houden en op te frissen. Voor docenten die verder willen gaan en zelf wetenschappelijk onderzoek willen doen naar taalverwerving en taalbeschouwing bij GTC en LTC hebben we in hoofdstuk 5 een aantal onderzoeksonderwerpen op een rij gezet.

GTC en LTC bestaan niet alleen uit grammatica-lessen. Andere deelaspecten van de vakken zijn bijvoorbeeld tekstontsluiting en vertalen, cultuur- en literatuuronderwijs, receptie van de oudheid. Al deze aspecten van de vakken horen in een handboek of een reeks handreikingen waarmee docenten hun lessen en lesmateriaal kunnen voorbereiden of ontwerpen. Voor de schoolvakken Latijn en Grieks bestaan nog vrijwel geen Nederlandstalige handboeken vakdidactiek. Een recent Engelstalig handboek Latijn is Hunt (2016), voorbeelden van Duitstalige handboeken zijn Kuhlmann (2012), Keip (2014), Wittich (2015). Daarnaast is er het Nederlandstalige boek van Hulstaert (2016) over een didactiek voor lineair Latijn lezen.

Op basis van onze ervaring concluderen wij dat een professionele leergemeenschap waarin literatuuronderzoek en praktijkkennis (inclusief toetsing door LiO's) gecombineerd worden, een motiverende en functionele vorm is om specifieke onderdelen van vakdidactische kennis te formuleren en te werken aan handreikingen voor allerlei aspecten van onze vakken.

De inspirerende en enthousiasmerende werking van discussies over het ontwerpen van ons onderwijs is voor ons een belangrijke opbrengst van de samenwerking. De checklist werkt voor onszelf motiverend, omdat we ermee kunnen vaststellen waarom we 'doen wat we doen' en nieuwe dingen van elkaar hebben opgestoken. We hopen met dit boek ook onze lezers te helpen en te inspireren bij het reflecteren op hun vakdidactische kennis en het systematisch voorbereiden en ontwerpen van taalverwervings- en taalbeschouwingslessen.

Namens de deelnemers van de Professionele Leergemeenschap Taalbeschouwing GTC en LTC (VU, 2015-2016),
Suzanne Adema

Deelnemers van de Professionele Leergemeenschap Taalbeschouwing GTC en LTC, 2015-2016

Suzanne Adema is universitair docent bij de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam. Zij zet zich binnen het landelijke project 'Meesterschap in de vakdidactiek' in voor de ontwikkeling en verspreiding van vakdidactische informatie over GTC en LTC. Daarnaast houdt zij zich bezig met taalkundig-narratologisch onderzoek van Latijnse narratieve teksten.

Petra Buffing werkt als docent op het Corderius College in Amersfoort. Ze heeft meegewerkt aan diverse lessenseries op de website Quamlibet.nl, waaronder een lessenserie over Plautus' *Casina*.

Michel Buijs is als docent Grieks en Latijn verbonden aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. Daarnaast verzorgt hij met zijn eigen bedrijf *Classix* lessen op het gebied van de klassieke talen. Zijn onderzoeksbelangstelling gaat uit naar discourse-linguïstiek en Griekse/Latijnse taalbeschrijving.

Rianne Clerc-de Groot geeft Grieks en Latijn op het Keizer Karelcollege in Amstelveen. Ze heeft meegewerkt aan diverse lessenseries op de website Quamlibet.nl. Daarnaast publiceert ze op haar YouTube-kanaal *grammatica-uitleg* en grammaticale tekstbesprekingen.

Marijne de Ferrante-Molenaar is als vakdidactica GLTC verbonden aan het ICLON, Universiteit Leiden. Daarnaast werkt zij als docent klassieke talen aan het Coornhert Gymnasium in Gouda. Ze publiceerde samen met Chrisbert van Mourik een artikel over actualisatie in *Lampas* (2015) en met Otto Gradstein een hoofdstuk over het concept 'hele taak eerst' bij Grieks en Latijn (2016).

Mareike van der Keur-Minderhoud is werkzaam als docent Grieks en Latijn op KSG De Breul in Zeist. Ze was vanaf het begin (2010) betrokken bij het maken van lesmateriaal binnen het VU Vaknetwerk Klassieke Talen, gepubliceerd op de website Quamlibet.nl.

Suzanne Luger is als vakdidactica GLTC verbonden aan het ILO, Universiteit van Amsterdam. Sinds september 2014 onderzoekt zij in het kader van het DUDOC-ALFA-programma vertalen en vertaaldidactiek in de bovenbouw voor het vak Latijn. Daarnaast is zij als docent klassieke talen verbonden aan het St. Ignatius Gymnasium in Amsterdam.

Robbert Roosenboom is docent klassieke talen en Nederlands. Hij is werkzaam op KSG De Breul in Zeist. Hij ontwikkelde onder andere een lessenserie over het Latijnse naamvalsysteem, gepubliceerd op Quamlibet.nl. Op zijn YouTube-kanaal publiceert hij filmpjes met grammatica-uitleg voor leerlingen en collega's.

1. Taalverwerving en taalbeschouwing in het curriculum GTC en LTC

De Verkenningcommissie Klassieke Talen stelt in het eindrapport (Kroon & Sluiter 2010) dat de centrale opgave van de klassieke talen de reflectie op het eigene en het vreemde is. Hun vooronderzoek wees uit dat er in het veld grote eensgezindheid bestaat over deze vormende doelen van het vak.

Taalverwerving en taalbeschouwing zijn onderdeel van deze algemene doelstelling. Als je leerlingen en docenten bevraagt, zijn taalverwerving en taalbeschouwing onlosmakelijk verbonden met de schoolvakken Grieks en Latijn. Toch blijft deze intensieve en tijdrovende component tamelijk impliciet in de eindtermen. De taalverwerving ligt besloten in domein A: Reflectie op klassieke teksten. Taalverwerving is bij Grieks en Latijn daarmee een voorwaarde voor het ontsluiten en bestuderen van de teksten. Een leerling kan zijn begrip van een Latijnse tekst demonstreren door middel van zowel een vertaling als een analyse en interpretatie vanuit onder andere een taalkundig perspectief.

Naast reflectie op antieke teksten bevatten de eindtermen van GTC en LTC de volgende onderdelen: reflectie op de antieke cultuur en de relaties tussen de antieke cultuur en de latere Europese cultuur, zelfstandige oordeelsvorming, oriëntatie op studie en beroep en informatievaardigheden. De curricula van GTC en LTC zijn daarmee gericht op de persoonlijke vorming van leerlingen, op zowel cultureel als literair en talig gebied.

Voor het begrijpen en vertalen van teksten is het van belang dat leerlingen oefenen met het herkennen en analyseren van (letters,) woordbetekenissen, fonologie, morfologie, syntaxis en tekststructurende middelen. Voor taalkundige analyse en interpretatie is inzicht nodig in de taalsystemen van Grieks en Latijn. Om teksten vanuit taalkundig perspectief te kunnen vergelijken met bijvoorbeeld vertalingen of teksten in een andere

taal, moet een leerling overeenkomsten en verschillen kunnen benoemen tussen, op zijn minst, het Nederlandse taalsysteem en het Griekse en/of Latijnse taalsysteem.

Bij de vakken Grieks en Latijn besteden docenten en leerlingen in vergelijking met andere vakken veel aandacht aan morfologie en syntaxis.³ Leerlingen ervaren dat ze veel rijtjes moeten leren, maar ze zien ook de meerwaarde van de aandacht voor syntaxis en taal in het algemeen. Door (oud-)leerlingen wordt aangegeven dat ze bij Grieks en Latijn inzicht hebben gekregen in hoe talen als systemen functioneren. De invulling van taalverwerving en taalbeschouwing draagt bij aan waardering van en inzicht in taalsystemen in het algemeen en die van het Grieks en Latijn in het bijzonder.

1.1 Grammatica, taalverwerving en taalbeschouwing bij andere schooltalen

Als de vakken Latijn en Grieks genoemd worden in didactiekboeken voor de moderne vreemde talen, is dat meestal niet op een positieve manier. Kwakernaak (2008:300-301) bijvoorbeeld benoemt het Latijnonderwijs uit vroegere tijden als oorzaak voor een aanvankelijk veel te sterke focus op grammatica in het onderwijs van de moderne vreemde talen. De grote aandacht voor grammatica, met name morfologie en syntaxis, in het moderne vreemde talenonderwijs ging ten koste van de vaardigheden in die talen.

Nu zijn bij de moderne vreemde talen de huidige eindtermen rondom taalverwerving sterk gericht op spreekvaardigheid, luistervaardigheid, schrijfvaardigheid en leesvaardigheid. In zijn handboek voor de Moderne Vreemde Talen stelt Kwakernaak de vaardigheden voorop. Hij benadrukt de beperkte rol die grammaticale kennis (meta-talige beheersing) daarbij speelt:

Kwakernaak (2008:304): Meta-talige beheersing is dus geen garantie voor talige beheersing. Meta-talige beheersing is ook geen voorwaarde voor talige beheersing: zie de miljoenen native speakers die het goed doen zonder regels of rijtjes te kunnen noemen. Meta-talige beheersing kan helpen om de juiste vorm te produceren, maar doet dat lang niet altijd. Het bewust toepassen van een regel is een compenserende strategie: als ik het niet kan op grond van mijn (normale, onbewuste) beheersing van de taal via impliciete regels (taalgevoel), dan lukt het me misschien via de abnormale, kunstmatige weg van bewuste toepassing van een expliciete regel.

3 Zie bijvoorbeeld deel B van de Curriculumspiegel 2015 van SLO (<http://downloads.slo.nl/Repository/curriculumspiegel-2015-deel-b.pdf>, p. 52).

In taalverwervingsonderwijs zijn de behoeften en doelen van taalleerders van belang, evenals hun houding ten opzichte van taal (Kwakernaak 2008:306). Als taalonderwijs slechts gericht hoeft te zijn op talige beheersing, op communicatieve vaardigheden, is een grote aandacht voor meta-talige beheersing niet per se noodzakelijk, stelt Kwakernaak. Bij de moderne vreemde talen wordt dan ook op het moment niet veel aandacht besteed aan reflectie op taal als taalsysteem.

Ook bij het schoolvak Nederlands gaat de meeste aandacht uit naar vaardigheden als lezen en schrijven, hoewel daarnaast zeker aandacht is voor reflectie op en beschouwing van het verschijnsel taal.⁴ Bovendien lijkt men bij Nederlands en de moderne vreemde talen recentelijk terug te komen van te veel aandacht voor vaardigheden alleen, zeker in het vwo.⁵ Westhoff (2008) benoemt voordelen van taalreflectie en expliciet grammatica-onderwijs in zijn handboek voor het vreemdetalenonderwijs.⁶ Hij legt nadruk op het creëren van vormbewustzijn bij grammatica-onderwijs, in dienst van het begrijpen en produceren van taaluitingen. Coppen (2009) doet een aanzet tot het beschrijven van wat hij ‘actief grammaticaal denken’ noemt. Grammaticaal denken omvat bijvoorbeeld een bewustzijn (grofmazig of gedetailleerd) van de structuur van een taal, het aanspreken van creativiteit en het evalueren van taalvormen. Ook noemt hij manipulatie van taalvormen en afwegingen om tussen grammaticale varianten te kiezen.

1.2 Grammatica bij GTC en LTC: leesvaardigheid en taalbeschouwing

De ideeën van Westhoff (2008) en Coppen (2009) sluiten aan bij het curriculum van GTC en LTC en zijn toepasbaar in ons onderwijs. Wat vooral van belang lijkt, zijn levensechte, activerende opdrachten en het aanbod van veel authentieke taaluitingen. Dat betekent een aanbod van zo veel mogelijk (authentieke) teksten van verschillende typen. Als we Westhoff volgen en toepassen op leesvaardigheid in Grieks en Latijn zou grammatica-onderwijs leerlingen moeten helpen bij het lezen en vertalen en ze handvatten

- 4 Dit is een zeer beknopte samenvatting van de curriculumspiegel van de SLO. De gehele curriculumspiegel is hier te downloaden: <http://downloads.slo.nl/Repository/curriculumspiegel-2015-deel-b.pdf>
- 5 Zie bijvoorbeeld ook het ‘Manifest Nederlands’ waarin een aantal taal- en letterkundigen Nederlands aandacht vragen voor ‘bewuste taalvaardigheid en bewuste literaire competentie, kortom: bewuste geletterdheid’ (<https://vakdidactiekgw.nl/wp-content/uploads/2016/01/Manifest-Nederlands-op-School.pdf>).
- 6 Grammatica-onderwijs is voor Westhoff een van vijf aspecten van taalverwervingsonderwijs. De andere vier aspecten zijn eerst en vooral een grote input van de doeltaal, inhoudsgerichte verwerking (levensechte en natuurlijke opdrachten), *pushed output* (het gebruiken van de doeltaal om leemtes in kennis vast te stellen) en het leren gebruiken van strategieën om leemtes in kennis juist te compenseren (receptief en productief).